

KIRGIZ SÖZLÜ EDEBİYATINDA “AKIYNEK” TÜRÜ İLE TÜRK SÖZLÜ EDEBİYATINDAKİ MANİLER ÜZERİNE

Mehmet ÇERİBAŞ*

Özet

Sözlü Türk edebiyatı, Türklerin farklı coğrafyalarda farklı tarihî süreçlerden geçmeleri sebebiyle şekil ve muhteva yönünden birtakım değişikliklere uğrasa da temel öğeleri bakımından özelliklerini korumuş, türlerdeki şekli ve muhtevi değişiklikler daima sathi kalmıştır. Sözlü Türk edebiyatının en eski türlerinden olan ve hâlâ yaratılan mani türü ile bu türün Kırgızlardaki karşılığı “akıynek” de bu değişimden payını en az alan ve müşterek Türk edebiyatını en iyi şekilde takip etmemizi sağlayan iki tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Kırgızlardaki “akıynek” türü bir atışma kültürü içinde cereyan ederken, Türk edebiyatındaki maniler hem atışma hem de başka şekillerde kendini göstermeye devam etmektedir. İki tür arasında konu ve işlev bakımından görülen küçük farklılaşmalara karşın iki türün hâlâ şekil, muhteva ve işlevleri bakımından birtakım ortak hususiyetler taşıdığı da görülmektedir. Bu çalışmada, Kırgız sözlü edebiyatındaki “akıynek” ile Türk edebiyatındaki “mani türü (özellikle atışma temelli maniler)” yapı, muhteva ve işlevleri açısından ele alınacak, türler arasındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya konularak, Türk edebiyatının ortak noktaları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kavramlar: Kırgız Sözlü Edebiyatı, Türk Sözlü Edebiyatı, Akıynek, Mani Türü, Türler Arası Ortaklıklar

ON THE TYPE OF “AKIYNEK” IN KYRGYZ ORAL LITERATURE AND “MANİ” IN TURKISH ORAL LITERATURE

Abstract

Oral Turkish literature, due to different pass in different regions, loses shape and substance to many changes. It maintains the fundamental components of properties, form and containing types of changes have been fake. Oral Turkish literature, which is the oldest species and are still created with the type of each algorithm for this type Akıyek in Kyrgyz share of this chance and joint space of at least allowing us to follow in the best way of

* Arş. Gör.Dr. Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
ceribas@hotmail.com

Turkish literature appears to be two kinds. While Kyrgyz Akıyneke takes place in spat culture, Mani in Turkish literature continue to show itself in other ways as well as bickering. Small divergences between two types in terms of subject and function but still the shape of two species in terms of content and functions seem to have some common traits. In this study, the Kyrgyz Oral literature Akıyneke and Mani type structure with the Turkish literature, will be discussed in terms of content and functions, the similarities and differences between species and establishment of Turkish literature will be made to identify the common points.

Key words: Kyrgyz Oral literature, Turkish Oral Literature, Akıyneke, Mani Type, Inter-species partnerships.

1. Kavram Olarak Akıyneke

Kırgız sözlü edebiyatının en ilginç, yaygın ve hâlâ yaşayan türlerinden biri de akıynektir. Akıyneke, Kırgızlar arasında kız, gelin ya da kadınlar tarafından icra edilmekte olup Türk sözlü edebiyatındaki mani türüne, bu türünün içinde de en çok atışmalı manilere yaklaştığı görülmektedir.

Akıyneke, Kırgız Türkçesinde “akıy” sözüne dayanmakta olup bu söz, “kızların bahse girmesi”, fiil şekli olan akıylaşmak ise “çekişmek, sövüşmek, birbirini terzil etmeye çalışmak” (Yudahin, 1998: 14) anlamlarına gelmektedir. Kavram, Kırgız Tilininin Tüshündürmô Sözdüğünde, “Kızdardın birin-biri kordop ırdap aytışuusu: *Kızların birbirini tahkir etmek amacıyla şiir şeklinde atışması* (Abduldayev, İsayev, 1969: 38).” şeklinde tarif edilmiştir. Adabiyat Terimderdin Tüshündürmô Sözdüğü’nde ise kavramın adı “akıy aytışuu” şeklinde verilerek, “Sekelekterdin, kız-kelinderdin, ayaldardın biri-biri menen cekeme ceke ce ekige bölünüp alıp, caattaşıp aytışuusu: *Genç kızların, kız-gelinlerin, kadınların birbiri ile teke tek ya da ikiye bölünerek düşmanca atışması* (Şeriyev, Muratov, 1994: 14)” şeklinde ilk verilen tanıma göre daha kapsamlı bir tanım yapılarak, bu türün icra edenlerin kızlarla birlikte gelin ya da diğer kadınlar da olabileceği dile getirilmiştir. Kırgız Etnografya Sözdüğü’nde ise tür için madde başı olarak “akıyneke ve akıy” şekilleri verilerek tür şöyle tarif edilmiştir: “Kırgız oozeki poeziyasındaki aytış canrının bir türü. Kordoo, şakaba çeküü, mıskıl münözündöğü kızdardın aytışı. Akıyneke aytışkan kızdar tuugan-uruguna, ayıl-konuşuna karata eki caat bolup bölünüp, manday-teskey turup, biri ekinçisinin kemçiligini almak-salmak çukup, şakaba aytışkan: *Kırgız şifahî şiirindeki atışma türlerinden biri. Tahkir etme, mizah, istihza karakterinde genç kızların atışması. Akıyneke atışan kızlar ait olduğu boya, köyüne-komşusuna göre ikiye bölünüp, karşı karşıya durup, biri diğerinin zayıf noktasını ortaya çıkarıp, şakayla atışır* (Karatayev, Eraliyev, 2005: 30). Kırgız Adabiyatı Ensiklopediyası’nda da Kırgız Etnografya Sözdüğü’nde yapılan tarifi aynı yer almaktadır (Asanov, Akmataliyev, 2004:

47). Folklor-Körköm Söz Önörü adlı kitapta ise akıyneke, aytış (atışma) türlerinden biri olarak gösterilerek, “kız-keleler, ayaldar köbünçö caştar birin-biri kemsintüü, mıskıldoo araketin közdöyt. Maselen, “Baydın Kızı menen Cardın Kızı” degen akıyneke aytışında mındayça berilet: *kız-gelinlerin, kadınların çoğunlukla gençlerin birbirinin kötülüğünü, alay yoluyla anlatması. Örneğin Zengin Kızı ile Fakir Kızı denilen akıyneke atışmasında böylece verilir.* (Kalçakayev, Şeripbayev, 2006: 28)” şeklinde izah edilmiştir. Manas Ensiklopediyası’nda ise akıyneke (akıy) “eldik oozeki çıgarmaçılıkta aytış canrının bir türü, akıylaşıp birin-biri ır türündö kordoo, şakaba çegüü, mıskıldoo, tamaşaloo münözündö aytılp, söz tapkıçtıktı, çeçendikti üyrönüü, sınaşuu maksatındağı caş baldar kızdardın aytışı: *anonim halk şiirinin bir türü, çekişip, birbirini şiir şeklinde tahkir görme, alay, tehzil etme ve şaka karakterinde söyleyip, söz bulmayı, güzel söz öğrenmeyi, birbirini sinama amacıyla genç kızların atışması*” olarak ele alınmış ve diğer tarifler gibi türün genç kızlar tarafından icra edildiği ve belli amaçlar için yapıldığı dile getirilmiştir. Kırgız-Sovet Ensiklopediyası’nda verilen tarifile Manas Ensiklopediyası’nda yapılan tarif aynı şekilde olup Kırgız-Sovet Ensiklopediyası’nda devrin özelliğine göre kavrama ideolojik yaklaşımış ve türün Kırgızların boyculuk-feodal döneminden kaldığı söylenmiştir (Tabaldiyev, Cigitov, 1976: 142). Türk Dünyası Edebiyat Kavramı ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü’nde ise akıyneke’e karşılık olarak “Azeri Türkçesinde “deyişmə”; Başkurt Türkçesinde “törtmə taqmaq aytışew”; Kırgız Türkçesinde “akıyneke”; Tatar Türkçesinde “çəçənnər bəgesə”; Uygurcada “Eytışış” terimleri verilmiş ve kavram “Kırgız edebiyatında bir tür ismi. Şifahî halk yaratıcılığında birbirini terzil etmeye yönelik, birbirini horlama, şakalaşma, eğlenme, söz ustalığını sinamak için genç kızlar ve delikanlılar arasında karşılıklı olarak söylenen şiirler (Yıldız, 2001: 93)” şeklinde tanımlanmıştır. Anonim Türk şiirinde daha çok Kars ve çevresinde bilinen, iki üç kişinin koro halinde söyleyip kalabalık bir grubun o makama uyararak yarım ay veya yarım daire şeklinde oynadığı oyunlar arasında sorulu cevaplı ve iki taraf olarak söylenen manilere de “akışta” denilmekte olup (Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, 2001: 93) bu iki kavramın aynı kökten geldiği ve temel özelliklerinin aynı olduğu görülmektedir.

Akıyneke, kızlar ya da kadınların üçerli-beşerli olarak iki gruba ayrılması ile başlar. Akıynekelelerde kesinlikle küfür bulunmaz ama karşıdakini utandırmak, karşıdakine hakaret etmek serbesttir. Fakat bu hakaretler masum bir hava içinde söylenir. Taraflar bir oyun havası

içinde yarıştıkları için bu hakaretlerden alınmazlar ya da gocunmazlar. Hakaretler tarafları daha da öfkelenirerek çekişmenin zevkli hale gelmesini sağlar. Derlemeler sırasında Kırgızlar arasında özellikle Sovyet rejiminin hâkim olduğu yıllarda zengin kız-fakir kız akıynekleri söylendiği, bu konunun dışındaki akıyneklerin pek dile getirilmediğinin tespit edildiğini de belirtmek gerekir (KK₂).

Akıynekler genellikle belli söz kalıpları ile başlar. Taraflardan biri:

“Kazanga piyaz taştadım, *Kazana soğan bıraktım,*
Akıynekti baştadım.” *Akıyneğe başladım.”*

Şeklindeki söz kalıbıyla atışmayı başlatmış olur. Buna karşılık olarak diğer grup:

“Celkemde çaçık, *Yelkemde kıllar,*
Akıyam açık (KK₁). *Akıyam açık’*

mısralarını cevap olarak verir. Bazen her iki grup birlikte:

“Kana alga! Şaşpaylı. *Hadi hadi acele etmeyelim.*
Akıynekti baştaylı. *Akıyneğe başlayalım.*
Ebi menen aytalı, *Uygunca söyleyelim,*
Abiyirdi çaçpaylı (KK₂). *İnsanı utandırmayalım.”*

diyerek akıyneği başlatmış olurlar.

2. Akıynek ve Mani Türünün Yapısal Özellikleri Bakımından Benzerlikleri

Akıynekler dörtlükler şeklinde söylenebileceği gibi Kırgız sözlü edebiyatının diğer türlerinde olduğu gibi mısraların art arda sıralanmasından da (bentler) meydana gelebilirler. Bentlerden oluşan akıynekler çok az olup bunlar da genellikle dörtlükler şeklinde söylenen akıyneklerle başka mısraların eklenmesiyle elde edilmiştir. Bu durum Türk anonim şiirindeki artık manilere benzemektedir. Fakat bentler şeklinde olsa da bu tür en az iki kişi arasında icra edildiği için çok uzun mısralardan oluşmaz. Amaç burada karşıdakine de söz hakkı tanıyıp ona uygun cevap vermektir. Türk anonim şiirinde ve âşık edebiyatında da bu durum böyledir. Atışmalı türler yapısı ve muhtevası gereği hiçbir zaman uzun tutulmaz. Böyle olsa da Türk anonim şiirinde manilerin 7’den 14 dizeye kadar olan şekillerine rastlanır.

Dörtlük Şeklinde Akıynekler:

Eteğimbi, cenimbi?

Eteğim mi, yenim mi?

Uşul kız menin teñimbi?

Şu kız benim dengim mi?

Oy cardı kız, cardı kız,

Oy alımlı, alımlı kız,

Çakşılöp ukkun kebidimdi.

İyice duy sözümü.

(Cusupov, 1999: 171)

Dörtlükler Şeklinde Maniler:

Bahçelerde üzerlik,

Bahçe bar için ağlar,

Mevlam vermiş güzellik.

Ayva nar için ağlar.

Hocası bir muska vermiş,

Karlı dağ güneş için,

Nazlı yâre nazarlık. (Elçin, 1990: 46)

Gönül yâr için ağlar. (Elçin, 1990: 45)

Bentler Şeklindeki Akıynekler:

Cardı emgegi cegender,

Tatlı emeği yiyenler,

Çabışıp alğan keneler.

Çarpışıp alan keneler.

Cardıga baktı kelgende,

Güzele şans geldiğinde,

Sasık baylar sendeler.

Kokmuş zenginler sendeler.

Kötörölbö bultuk kız,

Kaldırılma dolgun yüzlü kız,

Atasının töründö,

Babasının yerinden.

Köp olturgan tultuk kız.

Çok oturan dolgun yüzlü kız.

(Cusupov, 1999: 172).

Kötörölbö bultuk kız,

Kaldırılma dolgun yüzlü kız,

Atasının töründö.

Babasının töründe.¹

Köp oturgan tultuk kız.

Çok oturan dolgun yüzlü kız.

(Cusupov, 1999: 173).

¹ Tör: Kırgızlarda yaşlı ve saygıyı mucip kişilerin oturduğu yüksekçe yer.

Bentler Şeklinde Maniler:

Baharın vahtı geçti,
Bir güzel bahtı geçti.
Dünya bir penceredir,
Her gelen bahtı geçti.
Tahtı bıraktı geçti. (Elçin, 1990:44)

Dağıdır,
Yeller duman dağıtır.
Çıktım dağlar başına,
Nice şah nice sultan,
Sordum bu ne dağıdır.
Felek bana ses verdi,
Dedi sevda dağıdır.
Çirkinler otağ kurmuş,
Gelir güzel dağıtır.
İllerle güler oynar,
Bana çene dağıdır.
(Dizdaroğlu, 1969:58)

Kırgız sözlü edebiyatındaki diğer türlerde olduğu gibi bu türde de mısra başı kafiyelere rastlanır. Mısra başı kafiyeler tek sestem oluşabileceği gibi birden fazla sestem de oluşabilir. Ünlü+ünsüz şeklinde olanlar, ünsüz+ünlü şeklinde olanlara göre daha az olup, bu durum Türkçenin yapısından ve heceleme sisteminden kaynaklanmaktadır. Mısra başı kafiyeye Türkiye Türklerinin manilerinde de rastlanmakta; fakat Türkiye'deki manilerde mısra başı kafiyelerin Kırgızlarda olduğu gibi ünlü+ünsüz veya ünsüz+ünlü sistemi çok gelişmiş değildir. Aşağıdaki ikinci manide sistemin bozuk olduğunu görülmektedir.

Dağdan indim düze ben,

Diken oldum güze ben.

Dar yerine geniş olsun,

Daha gelmem size ben.

(Kaya, 2000: 203)

Uzun çibık kolgo alıp,

Uy aydağan sen atañ.

Kıska çibık kolgo alıp,

Kız candagan sen atañ.

(Taştımirov ve Zakirov, 1980: 62)

Torko eleçek men enem,

Topçu buçuk sen eneñ.

Kaz eleçek men enem,

Kaykı buçuk sen eneñ.

(Taştımirov ve Zakirov, 1980: 63)

Akıyneklar, Anonim Türk Edebiyatındaki maniler gibi genellikle 7'li hece ölçüsü ile söylenir. Bu durum, kesin kural olmayıp bazı akıyneklere mısraların 7'den artık olduğu görülebilir. 7 heceli akıyneklere duraklar Türkiye manilerinde olduğu gibi 4+3, 8 heceli mısralarda ise duraksız olabileceği gibi, 5+3 şeklindedir. 8 ve daha fazla heceli manilere Türk edebiyatında da rastlanmaktadır. Ramazan, Seymen ve bazı düğün manileri 8 hecelidir ve bu tip maniler duraksız olabileceği gibi duraklar 5+3, 4+4, 3+2+2 ve duraksız da olabilir.

Kü+lük+tü min+gen/ baş+ka+lar, (5+3) *Külüğe binen başkalar,*

Köp çap+sa kü+lük/ tak+şa+lar. (5+3) *Çok vursa külük alışır.*

Kür+mö+gö bat+pay/ o+tu+rat, (5+3) *Kürke batmadan oturur,*

Sen ok+şo+gon/ kaş+ka+lar. (4+3) *Senin benzediğin terbiyesizler.*

(Taştımirov, Zakirov, 1980: 65)

- Kız na+mı+sın/ ke+ti+rip, (4+3) *Kız namusunu kurtarıp,*
- Kıy+la+ga dañ+kın/ ug+ul+du (5+3) *Herkes üün duyuldu.*
- A+yıl+da+gı/ zöö+kür+lör, (4+3) *Köydeki avareler,*
- A+la+mın dep/ çuu kıl+dı. (4+3) *Alayım diye yola çıktı.*
- (Taştımirov, Zakirov, 1980: 65)
- Al+lı ge+lin/ al o+lay+dın, (4+4)
- Sel+vi+le+re/ dal o+lay+dın. (4+4)
- Ya ben se+ni/ gör+me+yey+dim, (4+4)
- Ya sen ba+na/ gül o+lay+dın. (4+4)
- (Kaya, 2004: 54)
- Mer+ci+me+ğim/ sü+zül+sün, (4+3)
- Yı+lan+lar taş+ta/ e+zil+sin. (5+3)
- Sey+men o+la+cak/ yi+ğit+ler, (5+3)
- Bi+zim bay+ra+ğa/ ya+zıl+sın. (5+3)
- (Kaya, 2004: 54)
- Ye+di ok+ka pey+nir al+dım, (4+4)
- O ye+di ben ba+ka kal+dım. (duraksız)
- Sof+ra+yı ku+rut+tun bek+çi, (duraksız)
- Ben se+ni Al+lah+a sal+dım. (3+2+2)
- (Kaya, 2004: 54)

Akıynekerin uyak düzeni anonim Türk şiirindeki manilerde olduğu gibi aaxa şeklinde olabileceği gibi xaxa, abab şeklinde de olabilir. Fakat ikinci ve üçüncü tip uyak düzeni çok nadirdir. Karadeniz yöresiyle İstanbul Semai Kahvelerinde söylenen ve adına karşılama veya karşı-beri denilen manilerde de xaxa veya abab tipi uyalara tesadüf edilmektedir.

- Bay maktansa tabılat,-a *Zengin övünse uygun bulunur,*
- Cok maktansa çabılat.-a *Fakir övünse vurulur.*
- Oşonduktan cardılar,-x *Bu yüzden biçareler,*
- Bir baleeğe kabılat.-a *Bir belaya kapılır.*
- (Taştemiroy ve Zakirov, 1980: 62)
- Tabancanı atıver,-a
- Atıver de tutuver.-a
- Bugün efkâr ziyade,-x
- Bir sigara tütüver.-a
- (Akalın, 1972: 81)
- Senin atañ surasam,-x *Senin babanı sorsam,*
- Carga oynogon ulaktay,-a *Yarda oynayan oğlak gibi.*
- Catıp alat tartayıp,-x *Yatıp alır uzanıp,*
- Cabuulaagan tartaktay.-a *Çul seren uzun kişi gibi.*
- (Taştemiroy ve Zakirov, 1980: 62)
- Yaylanın çimeninde,-x
- Otlar çifte geyikler.-a
- Bu bizim işimize,-x
- Ne diyecek büyükler.-a (Akalın, 1972: 80; Kaya, 2004: 46)
- Menin atam surasañ,-a *Benim babamı sorarsan,*
- Cılaacınduu kuş salat.-b *Çanla birlikte kuş salar.*
- Seniñ atan surasam,-a *Senin babanı sorsam,*
- Cılañayak tuz çabat.-b *Yalın ayak tuz çırpar.*
- (Taştemiroy ve Zakirov, 1980: 63)

Pencerenin önüne,-a

Kol olsun da dayansın.-b

Bu sevdanın sonuna,-a

Can olsun da dayansın.-b (Akalin, 1972: 80; Kaya, 2004: 46)

Akıyneklere maniler olduğu gibi yarım, tam, zengin ve tunç uyak çeşitlerini görebiliriz. Fakat Kırgız akıyneklere Türk manilerine göre uyaklar açısından daha düzensiz olup Türk anonim şiirinde görülen benzer seslerden kafiye oluşturma sisteminin akıyneklere daha çok yapıldığına; benzerlik kurulan seslerin de Türk manilerinde olduğundan birbirine daha uzak sesler olduğuna şahit olmaktadır.

Yarım Uyaklı Akıynekler:

Takıyandı ırgıtıp,-x

Takkeni fırlatıp,

Başına cooluk salıp al.-a

Başına yağlık salıp al.

Taştap ketken erindi,-x

Bırakıp giden erkeğini,

Ertelep barıp taap al-a

Sabahleyin bulup al.

(Taştemirov ve Zakirov, 1980: 65)

Yarım Uyaklı Maniler:

Saçım uzun kalkmıyor,-a

Yar yüzüme bakmıyor.-a

Yar üstüme evlenmiş,-x

Hiç Allah'tan korkmuyor.-a (Kaya, 2004: 47)

Tam Uyaklı Akıynekler:

Adırdagı dolono,-x

Tepedeki meyve,

Cerge tiyem dep turat.-a

Yere değim diye duruyor.

Tilakunova Mirgül,-x

Tilakunova Mirgül,

Erge tiyem dep turat.-a

Evlenem diye duruyor. (KK₁)

Tam Uyaklı Maniler:

Yemenimi yel aldı,-a

Kunduramı sel aldı.-a

Bu nasıl emmioğlu,-x

Beni koydu el aldı.-a (Akalin, 1972: 79)

Zengin Uyaklı Akıynekler:

Alatoonun arkı cagında,-x

Aladağın öbür tarafında,

Aşa mışık oturat.-a

Ala kedi oturuyor.

Cügürüp barıp karasam,-x

Yürüyüp varıp baksam,

Tamara kıyşık oturat.-a

Tamara eğri oturuyor. (KK₂)

Zengin uyaklı mani:

Yumurtanın sarısı,-a

Yere düştü yarısı.-a

Kocası güzel ama,-x

Para etmez karısı.-a (Akalin, 1972: 238).

3. Akıynekerin ve Manilerin Muhteva Özellikleri:

Akıynek ve mani türünün muhtevî özelliklerini ele alırken maniler içinde konu bakımından akıynek türüne en yakın sayılabilecek “atışmalı manilere” bakmak gerekmektedir.

Türk edebiyatında atışmalı manilere literatürde karşılıklı mani adı verilmekle beraber, hazırlanış ve uygulanışına göre Anadolu'nun muhtelif yörelerinde âşık manisi, atışma, atmaca, deyiş, deyişme mani, düzmece mani, karşılıklı çatışma, mani atma, manileşme, söyleşme, taşlama, türkü atma, Aydın'da bahtıbar, Kars'ta “akışta” gibi (Kaya, 2004: 72) adları verilmektedir. Bu maniler içinde icracıları bakımından akıynek türüne en çok benzeyenler olarak da gelin-kaynana, kız-oğlan manileri gösterilebilir. Bu manilerde amaç rakibi çeşitli sözlerle pes ettirmek olup taraflar genellikle birbirlerinin eksiklerinden, zayıf

noktalarından, karakter özelliklerinden bahsederler. Bu manilerin muhteva özellikleri şöyle sıralanabilir.

Karşılıklı manilerden kız-oğlan manilerinde en çok tarafların zayıf noktaları ele alınır, kızın çirkinliği, akılsızlığı, evde kalmışlığı, erkeğin tembelliği, mesleği, mesleğinin kötülükleri işlenir. Karadeniz yöresinde söylenen karşılıklı manilerde ise daha çok kızın evde kaldığı, koktuğu, koca için yandığı genellikle şaka yoluyla ve tarize dayalı olarak dile getirilir.

Mani türünün içinde gerek ortak paylaşım alanından, gerek günlük çekişmelerden, gerekse aynı duyguları taşımanın getirdiği birtakım hasetliklerden dolayı en çok hakaret barındıran, rekabete dayanan ve akıynek türüne yaklaşan maniler olarak gelin-kaynana manileri görünmektedir. Bu manilerde gelin genellikle; kaynananın gereksizliğinden (dumansız pencere/kaynanasız koca, sahlık afiyet sıhhat/kaynanayı kaldır at), kendine bakmadığından (çarşıda et kaynana/ başında bit kaynana), dişlerinin dökülmüşlüğünden (Kazanda hedik kaynana/dişleri gedik kaynana), hemen ölmesi gerektiğinden (Kazandaki iç bakla/Mevlam yârimi sakla/Azrail gelir isen/ Önce kaynanamı yokla), kadir bilmezliğinden (Hindimin içi gülgez/ Bu eve düşen gülmez/ Kör olacak kaynanam/ Gelin kadrini bilmez) bahsettiği gibi ona tehditkâr sözler de (Kaynanayı netmeli/ Tandıra başlık etmeli/ Yandım aman dedikçe/ Kaynar kazana atmalı- Kaynananın hırkası/İğne tutmaz yakası/ Akıllı dur kaynana/ Yersin gelin sopası- Çayırda ot yolarım/ Parmağıma dolarım/ Çok söyleme kaynana/ Saçlarımı yolarım gibi) söyler ve böylece kaynananın müdahalesine karşı çıkılır. Bu türde taraflar bazen kargışlarla da birbirlerine dair duyularını dile getirir. Bu kargışlarda gelin kaynanası için dilini akrep soksun (kaynananın gelini/ Gelin verir yemini/ Dırđır etme kaynana/ akrep soksun dilini), derdinden geber (Çocuğumu bana ver/ Altıma da minder ser/ Oğlun beni çok sever/ Ana sen de derdinden geber), çatlayasın kaynana (Oğlun benden yana/ Sanma el kaldırır bana/ Vursa da yalandan yalandan/ Çatlayasın sen kaynana), dilin karnına kaça, başına taş düşe (Sabun koydum leğene/Bak başıma gelene/ Ben kadar taş düşe/ Kaynana senin tepene) gibi dileklerde bulunur.

Gelin-kaynana manilerinde benzetme sanatı da sıkça kullanılarak gelin tarafından kaynananın fizikî ve ruhi yönleri çeşitli varlıklara benzetilerek verilir. Kaynana gelin tarafından file (Kurba gibi kolları/ Doldurmuş takıları/ Kaynanam koca karı/ Fil gibi kulakları), tavuğa (Sen tavuk olmadın mı/ Kümese girmedin mi/ Kör olası kaynana/ Sen gelin olmadın mı), ite (Kaynananın kuru tazı/ Ürür bazı bazı/ Ürüdüğünü arama/ Isırır bazı bazı),

domuza (Akarsular buz gibi/Kaynanam domuz gibi/ Kaynanam ölürse/ Ben yaşarım kız gibi), kara kediye (Kaynanam kara kedi/ Dolapta yağı yedi/ Yediğini aramam/ Beni oğluna dedi) v.b. hayvanlarla ortak yönler kurularak tasvir edilir.

Gelin-kaynana manilerinde kaynana da gelinin çirkinliğinden (Başı saçaklı gelin/ ipekten kuşaklı gelin/ Dün geldin adam oldun/ Leylek bacaklı gelin), beceriksizliğinden (Hanım canım dedikçe/ Kabarır maya gibi/ Bir kahve pişir de/ Oynamaz kay gibi), kirliliğinden (Ben yaylada kışlarım/ Türlü türlü nakış işlerim/ Pis gelini görünce/ Dayanamam dişlerim), tembelliğinden (Oğlumu elimden aldın/ Tilki gibi kandırdın/ Akşama kadar yatıyon/ Ananın evinde ne yapardın), vurdumduymazlığından (Dağlarda kar kalmadı/ Yürekte yer kalmadı/ Geline diye diye/ Dilimde fer kalmadı), cimriliğinden (Ben seni pekmez sandım/ Yüreğimi yakmaz sandım/ Yediğim tuz ekmeği/ Başıma kakmaz sandım), tutumsuzluğundan (Gelin gece kuşudur/ Münafıklar başıdır/ Çarşıda ne var ise/ Kocasına taşıtır), edepsizliğinden (Dolaba bardak konur mu/ Gelin gaybet olur mu/ Kaynanalar gelince/ Gelinler konuşur mu) yakınır, istediği gibi bir gelin alamadığı için üzüntüsünü belirtir. Gelin-kaynana manilerinde kaynananın da geline yönelik tehditleri söz konusudur. Gelin, kaynanayı dövmek, saçını başını yolmak, dişlerini dökmek şeklinde tehdit ederken kaynana fizikî yönden zayıflığını bildiği için en çok boşatacağım, sokağa atacağım (Oğluma çatacağım/ Seni boşatacağım/ Beline tekme vurup/ Sokağa atacağım), evden kovarım (Sakız gibi her yerim/ Sen hizmetçi ben hanım/ Evden kovarım seni/ Eğer isterse canım) diyerek tehditte bulunur. Gelinin yaptığı gibi kaynana da gelinlerini belli varlıklara benzeterek onu tahkir eder. Kaynana gelini çeşitli varlıklara benzetmekle birlikte çürük patlıcan (Rafa fincan koydum/İçine mercan koydum/Gelinimin adını/ Çürük patlıcan koydum), maymun (Sokakta geziyorsun/ Oğlumu üzüyorsun/ Sende ne güzellik var/ maymuna benziyorsun), şeytan (Gelin camdan görünür/ Sırma saçı örülür/ Ellere güzel ama/ Bana şeytan görünür), köpek (Kar yağıyor ipek gibi/ Dökülür kepek gibi/ Bizim gelin zırlıyor/ Kapıdaki köpek gibi) v.b. varlıklara benzetir. Gelin-kaynana manilerinde kaynana da geline yönelik kargışlarda bulunabilir. Bu kargışlarda Allah canının tez alsın (Çarşıdan aldım pırasa/ Kıydım koydum terasa/ Allah canını alsın/ Gelin sen çok yaşama), başına taşlar düşe (Şu dağın ardı meşe/Gün bata gölge düşe/ Oğlumu benden ettin/ Başına taşlar düşe), dilin karnına kaça (Yaşa gelin yaşa/ Kına yakmış başa/ Arkamdan konuşuyorsun/ Dilin karnına kaça) gibi istekler dile gelir.

Akıyneklerde, gelin-kaynana manilerinde olduğu gibi iki tarafın dar bölge içindeki çekişmelerinden daha çok genel konular işlenmekte; çekişmeler toplumsal statüdeki farklılıklardan kaynaklanacağı gibi, kişisel birtakım hususiyetlerden de doğabilmektedir. Akıyneklerde Kırgızlar yaşam biçiminde daha çok aşiret ve boyculuk sistemi güçlü olduğu için tarafların babası, anası, kendisi, soyu sopu ile ilgili özellikleri; fakirliği, zenginliği gibi toplum içinde yerlerini belirleyen birtakım üstün ve zayıf tarafları vurgulanır.

Akıyneklerde taraflar daha çok, kişinin soyunun bağlı olduğu anne ve babadan bahseder, anne ve babanın zayıf ve üstün yönlerini ortaya koyarak rakibini alt etmeye çalışır. Bu yüzden bu tip akıynekler genellikle “benim atam/apan surasan, senin atañ/apan surasam” şeklinde başlar. Bu tip akıyneklerde anne ve babaların bütün özellikleri dile getirilerek bir nevi kişi tahkir edilmiş olur. Akıyneklerde genel olarak şu türden konular dile getirilir:

1. Babanın mesleğinden bahsedilerek mesleğin itibarı veya itibarsızlığı dile getirilir.

Teskeydegi menin atam,

Kuzeydeki benim atam,

Tezek tergen senin atan.

Tezek toplayan senin baban.

Küngöydegi menin atam,

Güneydeki benim babam,

Küldü kömöç senin atan.

Küllü pide senin baban.

(Cusupov, 1999: 173).

2. Babanın mesleği ile birlikte zenginliği ve başka hususiyetleri de dile getirilir.

Menin atam surasan,

Benim babamı sorarsan,

Balış mamık cazdagan.

Yumşak yastık yapan.

Balpayıñkı döölötman,

Misafirperverliği seven,

Baydın uulu baştagan.

Zenginin oğlu diye anılan.

(Cusupov, 1999: 173).

3. Bazı akıyneklerde babanın gençliğine, temizliğine ve asaletine dair vurgu yapılır.

Menin atam surasan,	<i>Benim babamı sorarsan,</i>
Toygo mingen tor attay.	<i>Toya çıkan toy at gibi.</i>
Cakşı kiyim kiyinip,	<i>Güzel elbiseler giyinip,</i>
Topçulangan manaptay.	<i>Kıyafeti güzel olan bey gibi.</i>

(Taştemiroy, Zakirov, 1980: 62)

4. Akıyneklerde tarafların birinin herhangi bir zafiyeti dile getirilebilir.

Sasık boydın sarı kız,	<i>Kokmuş zenginin sarı kız,</i>
El albagan karı kız.	<i>Erkek almayan karı kız.</i>
Ebirebey cönü cok,	<i>Fazla konuşma çeneni tut,</i>
Erterek erge barıñız.	<i>Erterek ere varınız.</i>

(Taştemiroy, Zakirov, 1980: 64)

5. Akıyneklerde utanmazlık, ahlaksızlık, övünme, anlayış gibi konular da vurgulanır.

Köödönü cok köyrön kız,	<i>Anlayışı yok övüngen kız,</i>
Köörü açılğan oyron kız.	<i>Cevheri açılan harap kız.</i>
Atasının töründö,	<i>Babasının töründe,</i>
Abiyrin tögüp koygon kız.	<i>Hayasını bırakmış kız.</i>

(Taştemiroy, Zakirov, 1980: 65)

6. Akıyneelerde manilerde olduğu gibi taraflardan biri karşısındakine yönelik arzusunu da ortaya konabilir.

Cardının kızı men bolsom, *Fakirin kız ben olsam,*
Caradar akmak sen bolsoñ. *Yaralar ahmak sen olsan.*
Canım tınat tezireek, *Sakinleşirim tezirek,*
Carılıp ölüp tim bolsoñ. *Yarılıp ölüp öyle olsan.*

(Taştemirov, Zakirov, 1980: 65)

7. Akıyneelerde bazen karşıdakini yermektense kendini övmek de esas mevzu olabilir.

Avtobuzdun eşiği, *Otobüsün eşiği,*
Açılsa da cabılbayt. *Açılsa da kapanmaz.*
Maga okşogon kızdardı, *Bana benzeyen kızları*
İzdeseniz tabılbayt. *Araştırsanız da bulunmaz. (KK₁)*

8. Akıyneelerde manilerde olduğu gibi karşı taraf belli varlıklara benzetilerek tahkir edilir. Benzetme için herhangi bir sistem geliştirilmemiş olup baba, anne ya da kişi her şeye benzetilebilir. Baba ve anneler genellikle yaptıkları işten dolayı belli varlık ve kişilere benzetildiği gibi (çoban, manap, bek, fakir gibi, tezekçi, halıcı, kilim dokuyan) bunun dışında zenginliğini, akıllılığını, temiz olduğunu ortaya koymak için de ilgili varlık ve nesnelere benzerlik ilişkisi kurulabilir.

Akıyneelerde kızlar birbirlerine yönelik tahkirlere başvuruyorlarsa, akıyneek başka şekilde cereyan etmeye başlar. Bu tip durumlarda kızlar genellikle kendi hassas noktalarından hadiseye yaklaşmaya başlarlar ve evde kalmışlıktan, kokuşmuşluktan, erkek aradığından, kimsenin ona bakmadığından, evlenmek için can attığından gibi konulara temas edilir ve böylece karşı tarafın daha öfkelenmesi sağlanır.

Akıyneelerde genel başlıkları ile verdiğimiz bu konular dışında her konu ele alınıp işlenebilir. Akıyneelerde tariz, şaka ve gülmece unsurları hâkim olduğundan içerisinde bu unsurlarla yakın her şey yer alabilir. Fakat makalenin sınırlılıklarının olması diğer konuları da buraya alıp işlememize engel olmaktadır.

4. Akıyneke ve Manilerin Ortak İşlevleri

Akıyneke ve maniler de söz söyleme kudretiyle yaratılmış türlerdir. İki türün de kendi içlerinde birer sistemi ve düzeni vardır. İster anonim isterse ferdi yaratmalar olsun bu türün yaratıcıları bu düzene uymak zorundadır. Dolayısıyla her yaratıcı (halk, kişi, grup) sistemin getirdiği buluşlara ulaşmak zorundadır. Bu durum doğuştan birtakım özelliklerle elde edilebileceği gibi önceden birtakım söz oyunlarını öğrenmeyi de gerektirmektedir. Bu tür, kişilerin yeni imgeler ve benzetmeler bulmasında ve ana dilin zenginleşmesinde önemli bir yeri vardır.

Akıyneke ve atışma manileri tariz, şaka ve gülmece kültürünü içinde barındırmakta ve türün özelliğinden anlaşıldığına göre bir dinleyici önünde icra edilmektedir. Bu tür böylece halkın kendini ifade etme, eleştiri, gülme ve eğlenme; psikolojik olarak rahatlama gibi insanî ihtiyaçlarının giderilmesinde de önemli bir yere sahiptir.

Hem akıyneke hem de maniler ana dile dayalı ürünler olup, bu ürünler belli bir sisteme ve ezgiye bağlı olduğu için kullanılan dildeki bazı kelime ve seslerin tekrar edilmesini gerektirmektedir. Ahenk dediğimiz bu yapıya ses ve kelime tekrarları ile ulaşan yaratıcılar, kendilerinden sonra gelen neslin ana dilin öğrenmesine önemli bir katkıda buldukları gibi, o dile ait seslerin doğru çıkarılmasında da önemli bir görevi yerine getirmektedirler.

Akıyneke ve maniler, atışma ortamları bakımından yaşadığı kültürün bütün yönlerini, halkın değerler sistemini, anne, baba ve aile ve örfi hukuk sistemini diğer nesillere dikte eden bir özelliğe de sahiptir. Bu nedenle bu türün icra ortamları kültürel aktarı alanlarıdır. Bu durum türün icrası bakımından böyle iken, kültürel değerlerin nasıl bir gelişim gösterdiğini, ne gibi değişim ve dönüşümlere uğradığını takip etme bakımından da önemli belgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Akıyneke ve atışma manilerinde, akıyneke ve maninin söylendiği dönemde yetişen nesillerin hayata bakış açılarını, gelenekten ne anladıklarını, üstün ve zayıf yönlerini, öne çıkan ve unutulmuş kavramları da takip etmemiz olanaklıdır. Akıyneke ve manilerden ayrıca kadınların birbirlerine karşı tutumlarını, bunun nedenlerini, kendilerince bazı problemleri nasıl çözdüklerini de görebiliriz.

Sonuç

Çok uzak coğrafyalarda, çok uzun zamandır farklı tarihî süreçleri yaşamış Kırgız ve Türkiye Türkleri, sadece dil ve kültür bakımından değil, o dil ve kültürün ürünleri bakımından da birtakım müştereklikler taşımakta ve bu müştereklikler hâlihazırda da devam etmektedir. Bu durum, Türk kültürünün bütün dış amillere karşı kendini koruyan ve muhkem bir tarafı olduğunu, doğal savunma araçlarını yarattığını ve nerede yaşanırsa yaşansın Türk kültürünün bütünlük arz ettiğini göstermektedir. İşte bu olguyu takip edebildiğimiz iki tür: akıynek ve manidir. Akıynek ve maniler çalışmada gösterildiği üzere hem fikri alt yapısı hem dış yapısı hem icra ortamı hem de icra şekli ve işlevleri bakımından birçok benzerliğin tespit edildiği iki farklı coğrafyanın ortak halk ürünü olarak karşımıza çıkmakta; müşterek ve muhkem Türk kültürüne, diline ve edebiyatına tanıklık etmektedir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar:

Abduldayev, E., İsayev, D., (1969), **Kırgız Tilinin Tüshündörmö Sözdüğü**, Mektep Basması, Frunze.

Akalın, L. S., (1972), **Türk Manilerinden Seçmeler**, MEB Yay., İstanbul.

Asanov, Ü., Akmataliyev, A., (2004), **Kırgız Adabiyatı Ensiklopediyası**, Mamleket Til cana Ensiklopediya Borboru, Bişkek.

Cusupov, K., (1990), **Kırgız Poeziyasının Antologiyası**, I. Tom, Bişkek.

Elçin, Ş., (1990), **Türkiye Türkçesinde Maniler**, TKAE Yay., Ankara.

Karatayev, O., Eraliyev, S., (2005), **Kırgız Etnografyası Boyunça Sözdük**, Biyiktik Basması, Bişkek.

Kalçakeyev, Kubanıçbek. , Şeripbayev, A., Kalçakeyev, K.N., (2006), **Folklor-Körköm Söz Önörü**, Calalabad Mamlekettik Üniversteti Yay., Calalabad.

Kaya, Doğan, (2000), **Âşık Edebiyatı Araştırmaları**, Kitabevi Yay., İstanbul.

Kaya, Doğan (2004), **Anonim Halk Şiiri**, Akçağ Yay., Ankara.

Şeriyev, Ceenalı, Muratov, Abdikerim, (1994), **Adabiyat Terminderdin Tüshündörmö Sözdüğü**, Bişkek.

Tabaldiyev, Asanbek, Cigitov, C., (1976), **Kırgız-Sovet Enstiklopediyası**, I. Tom, Kırgız CCP İlimler Akademiyası Yay., 1976.

Taştemirov, C., Zakirov, S., (1980), **Kırgız Poeziyasının Antologiyası**, Kırgızstan Basması, Frunze.

Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü (2001), C.I, AKM Yay., Ankara.

Yıldız, Naciye, (2001), **Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü** (2001), C.I, AKM Yay., Ankara.

Yudahin, K. K. (1998), **Kırgız Sözlüğü**, (çev. Abdullah Taymas), TDK Yay., Ankara.

Sözlü Kaynaklar:

Bibinur Aldaşeva (KK₁): Türk Dünyası Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı 4. Sınıf Öğrencisi, Özbekistan’da yaşamakta.

Zunasta Absattarova (KK₂): Türk Dünyası Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı 4. Sınıf Öğrencisi, Calalabad, Nookent Doğumlu.